

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISSN:1300-9702 e-ISSN: 2149-3243

Sosyolojik Bir İçerikle Türk Mitolojisi ve İkonografisi

Turkish Mythology and Iconography with a Sociological Content

Merve TEMİZER¹

¹Öğr. Gör. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Ankara merve.temizer@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7837-768X

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
30.10.2024
Kabul/Accepted:
24.06.2025

DOI:

10.18069/firatsbed.1575911

Anahtar Kelimeler

Mit, Mitoloji, İkon,
İkonografi.

Keywords

Myth, Mythology, Icon,
Iconography.

ÖZ

Yunanca mitologia sözcüğünden türemiş olan mitoloji, belirli bir kültüre ya da dinsel geleneğe dayalı olarak doğa olayları ve varlıklarını açıklamada kullanılan söylenceler bütünüdür. Her toplumun inanç anlayışını ve kültürel değerlerini yansıtan bir mitoloji anlayışı bulunmaktadır. İnsanların davranış ve düşünüş biçimlerinde etkili olan ve hikayelerden oluşan bu anlayış toplumların kültürel şifrelerini içeren simgelere dönüşmekte ve böylece kaya resimlerinden edebi eserlere kadar birçok sanat yapıtında yaşatılmaktadır. Kendine özgü bir sosyo-kültürel yapıya sahip olan Türklerin bu inancı birçok medeniyetten farklı bir doğrultuda şekil almıştır. Buradan hareketle bu çalışmanın konusunu; Türk medeniyetinin diğer medeniyetlerden ayrılan mitoloji anlayışlarının ikonografisi oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı birçok medeniyetle etkileşim içerisinde olan Türklerin bu inançlarının kaynağında yer alan etkenleri incelemektir. Çalışma sonucunda; sosyo-kültürel alanda bir sentez oluşturmuş olan Türklerin, geçmiş yaşamlarının, tabiat olayları, bitkiler ve hayvanlara dayalı olduğu görülmüştür. Kolektif bilinci harekete geçiren bu olayların ve varlıkların her birine kendilerinde bıraktığı duygu paralelinde olağanüstü anlamlar yükledikleri ve böylece hem inanç sistemlerini hem de toplumsal düzenlerini oluşturdukları anlaşılmıştır.

ABSTRACT

Mythology, derived from the Greek word mitologia, is a set of myths used to explain natural events and existence based on a certain culture or religious tradition. Every society has an understanding of mythology that reflects its understanding of belief and cultural values. This understanding, which consists of stories and is effective in people's behavior and way of thinking, turns into symbols containing the cultural codes of societies and is thus kept alive in many works of art, from rock paintings to literary works. This belief of the Turks, who have a unique socio-cultural structure, has taken shape in a different direction than many civilizations. Based on this, the subject of this study is; It constitutes the iconography of the understanding of mythology of the Turkish civilization, which differs from other civilizations. The aim of the study is to examine the factors at the origin of these beliefs of the Turks, who interact with many civilizations. As a result of the study; It has been seen that the past lives of the Turks, who have created a synthesis in the socio-cultural field, were based on natural events, plants and animals. It has been understood that they attribute extraordinary meanings to each of these events and beings that activate the collective consciousness, in parallel with the emotions they leave behind, and thus create both their belief systems and social orders.

Atıf/Citation: Temizer, M. (2025). Sosyolojik Bir İçerikle Türk Mitolojisi ve İkonografisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 3, 949-962.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Merve TEMİZER, merve.temizer@hbv.edu.tr

1. Giriş

Toplumların tarih öncesi yaşamlarını çeşitli ifade araçlarıyla aktardıkları mitoloji, sosyo-kültürel değerler üzerine inşa edilmiştir. İnsanların doğal yaşamlarında karşılaştıkları olaylar karşısında duydukları meraka dayanan bu olgu, evrenin oluşumu ve kökenine dair sorulara yanıt aramaktadır. Kavramın kökeninde yer alan mit, evrenin ya da onun farklı unsurlarının, yani insanların, hayvanların ve bitkilerin nasıl ortaya çıktığını anlatan hikâyeler üzerine kuruludur. Daha açık bir ifadeyle, mitler birer yaratılış anlatısı olup, yukarıda belirtilen unsurların nasıl varlık kazandığını açıklayan kurgular şeklinde şekillenmiştir.

İlk Çağ insanların doğa olayları karşısındaki merakı, onları sorgulamaya itmiş ve karşılaştıkları her olayı kendilerince anlamlandırmaya yöneltmiştir. Bu nedenle, bilgilerini aşan her olgu için bir hikâye üreten insanlar, zamanla bu anlatıların doğruluğuna inanmış ve bunları yaşamlarının bir parçası hâline getirmiştir. Merak ve bilinmezliği anlama arzusu ile başlayan bu süreç, zamanla kendine özgü bir inanç sistemine dönüşmüş ve böylece her toplumun kendine ait kutsal anlatılarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kültürel değerlerle şekillenen bu anlatılar, yalnızca merak ve korku gibi duyguları değil, aynı zamanda örf, adet ve gelenekleri de içinde barındırmaktadır.

Şamanizm inancının etkisi altında yaşayan Türkler, doğa ve hayvanlara yönelik güçlü bir bağlılık geliştirmiştir. Böylece, mitolojik anlayışları bu çerçevede şekillenmiş ve inançları doğrultusunda oluşan mitler, destanlardan mimariye kadar birçok sanat dalına yansımış, günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu çalışma kapsamında, mitoloji ve ikonografi alanında literatür taraması yapılarak, bu olguların içerdiği temel değerler incelenmiştir. Öncelikle, mitoloji ve ikonografi kavramlarının anlamları ve hangi koşullar altında şekillendiği açıklığa kavuşturulmuştur. Ardından, Türk mitolojisinin temel karakteristik özellikleri sosyolojik bağlamda ele alınmış ve sanat eserlerindeki yansımaları üzerinden ikonografik analizi yapılmıştır. Literatürde mitoloji ve ikonografiye dair çeşitli çalışmalar bulunmasına rağmen, her iki olgunun bütüncül bir çerçevede ele alındığı kapsamlı bir araştırma mevcut değildir. Bu nedenle, çalışma, Türk mitolojisinin sosyolojik bağlamda değerlendirilmesi ve sanat eserleri üzerinden ikonografik analizinin yapılması bakımından önem taşımaktadır.

2. Mitoloji ve İkonografi

Toplumların sosyo-kültürel değerlerini ve yaşam anlayışlarını yansıtan mitoloji, bir olayın ya da varlığın olağanüstü anlamlar yüklenerek bir yaşam gerçekliğine dönüşümünün hikâyesidir. Bireylerin korkularının, hüznlerinin ve meraklarının soyutlanmış bir dışavurumu olarak şekillenen bu olgu, insanlık tarihine ışık tutan bir anlatılar bütünü niteliğindedir. Kökeni itibarıyla, hikâyeler anlamına gelen mit sözcüğüne dayanmaktadır. Geniş bir alanı kapsayan mit kavramının kökeni, Yunancada hikâye ya da anlatı anlamına gelen myth sözcüğüne dayanmaktadır (Kaya, 2003: 531). Mit ya da mythos olarak kavramsallaşan bu anlatılar, genellikle yaratılış üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda, dönem insanı için gerçek ve kutsal kabul edilen bu anlatılar, yalnızca yeryüzünün başlangıcı ya da kökeniyle değil, aynı zamanda bu düzenin parçaları olan bir hayvanın, bir ağacın ya da bir insan davranışının nasıl ortaya çıktığıyla da ilgilidir. Zamanla, mekândan ve gerçeklikten soyutlanarak, belirli bir mantık çerçevesinde kurgulanan bu anlatılar, ilginç olaylarla efsaneleştirilmiş ve dönemin insanları için gerçekten yaşanmış gibi algılanmıştır.

İnsanların dünyayı ve yaşamı anlamlandırma çabalarıyla ortaya çıkan bu hikâyelerin bir araya getirilmesi ve sistematik olarak incelenmesi sonucunda mitoloji kavramı doğmuştur. Bu doğrultuda, mit kelimesine logos (bilgi) sözcüğünün eklenmesiyle mitler bilimi ya da mit bilgisi anlamına gelen mitoloji terimi oluşmuştur. İlk zamanlarda sözlü gelenek yoluyla aktarılan bu anlatılar, zaman içinde yazıya geçirilerek kalıcılık kazanmıştır. Efsanelerden oluşan mitoloji, tarafsız bir doğruluk taşımamakla birlikte, ağırlıklı olarak ozanlar ve rahipler tarafından sözlü olarak aktarılmış ve kuşaktan kuşağa aktarılmaya devam etmiştir (Aça, 2004: 62). Bu süreçte, toplumların inanç sistemleri ve kültürel yapıları da mitolojik anlatılar aracılığıyla şekillenmiş, böylece mitler yalnızca bireysel bir anlamlandırma aracı olmaktan çıkıp, toplumsal bir düzenin temellerini atan anlatılar hâline gelmiştir.

Türk mitolojisi ya da dünya mitolojisi fark etmeksizin, mitler genel olarak tanrılarla ilgili olayları, evrenin oluşumunu, insanın yaratılışını ve insan ile evrenin geleceğini konu edinmektedir (Çoruhlu, 2006: 14). Bu yönüyle, varoluşsal sorulara cevap arayan mitler, doğa olaylarından insan davranışlarına ve toplumsal uygulamalara kadar geniş bir alana yayılmıştır. Her uygarlık ve gelenek, kendi inanç sistemine özgü mitler

oluşturmuş, böylece bu efsanevi olaylar zamanla toplumların kültürel kimliklerinin bir parçasına dönüşmüştür. Eliade (2001: 15-16), mit kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: Mit kutsal bir öyküyü anlatır: en eski zamanda, ‘başlangıçtaki’ masallara özgü bir dönemde olup bitmiş bir olayı aktarır. Bir başka deyişle, mit doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani kozmos olsun, isterse yalnızca onun bir parçası olsun, bir gerçekliğin nasıl varlık kazandığını anlatır. Bu açıdan bakıldığında, mit, yalnızca geçmişe dair bir anlatı olmakla kalmaz, aynı zamanda insanın dünyayı anlamlandırma biçimini şekillendiren temel bir düşünce sistemidir. Hooke’a (1963: 11) göre ise mit, belirli bir durumda kişinin hayal gücünün bir ürünü ya da herhangi bir şeyi gerçekleştirme konusundaki niyetidir.

Mitlerin işlevi yalnızca yaşama anlam katmakla sınırlı değildir. Bunun yanı sıra, toplumsal düzenin korunmasına da katkı sağlamaktadır. Yaratılış ya da kökenle ilgili anlatılar olmanın ötesinde, toplumların geleneklerini, inançlarını ve kültürel değerlerini yansıtan mitler, aynı zamanda bir medeniyetin kültürü, tarihi, düşünce yapısı ve dünya görüşüyle de iç içedir. Dolayısıyla, bu anlatılar bireylerin hayalleri, istekleri ve inançlarını barındıran bir düşünce sistemi olarak da değerlendirilebilir.

Sözlü kültür döneminin bir taşıyıcısı niteliğinde olan mitoloji, toplumların dünyayı tanıma ve anlamlandırma çabalarının bir sonucu olarak özellikle ikonlarla bezenmiş sanat eserleri aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu bağlamda, mitler yalnızca geçmişin hikâyeleri değil, aynı zamanda sanata yön veren ve kültürel kimliği şekillendiren birer yapı taşıdır.

Kuşkusuz her medeniyetin kendine özgü efsaneleri vardır, ancak mitoloji dendiğinde akla ilk olarak Yunan mitolojisi gelmektedir. Bunun başlıca nedeni, Yunan mitolojisinde yer alan efsanelerin bir inanç sistemine dayanması ve sanatçıların sürekli katkılarıyla tanınırlığının giderek artmasıdır (Bayladı, 1995: 51). Bu doğrultuda, mitolojide olduğu gibi efsaneler de doğaüstü varlıkları konu almaktadır. Ancak, efsanelerin karşısı olarak değerlendirilen destanlar, insanlar tarafından gerçekleştirilen olayları ele almaktadır. Dolayısıyla, destanlarda anlatılan olayların yazıya geçirilmesi söz konusu olduğunda, kahramanların yeryüzünde yaşayıp yaşamadıklarına dair bilgilerin araştırılması ve bu olayların tarihî temellere dayalı olarak kaydedilmesi gerekmektedir (Çoruhlu, 2006: 14).

Mitoloji ve ikonografi arasındaki güçlü bağ göz önüne alındığında, yukarıda bahsi geçen unsurların ikonlar aracılığıyla yaşatıldığını ve ikonografi disipliniyle analiz edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim, Antik Yunan’da imge (eikon) ve yazım (graphia) sözcüklerinin birleşiminden oluşan ikonografi, imgenin oluşturulması ya da yazılması anlamına gelmektedir (Tükel ve Yüzgüller, 2018: 13). Buna paralel olarak, betimleme, tasvir ya da resim içeren ikon kavramı da (Ötügen, 1997: 836), Yunanca eikon ve Latince imago sözcüklerinden türemiş olup, imge ya da imaj anlamına gelmektedir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, bireyin zihninde tasarlanan düşünceyi ifade eden imge, aslında dil yoluyla oluşturulan soyut bir yapıyı işaret etmektedir (Freidman, 2004: 80). Kavramsal ya da nesnel bir yapı olarak şekillenen bu imgeler, somut bir materyale dönüştürülerek görünür hale gelmektedir. Bu bağlamda, konuların görsellerle tasviri yoluyla somutlaşan bu materyaller, ancak kendi kültürel bağlamları içinde detaylı bir analiz sonucu tam anlamıyla algılanabilmektedir.

Bir imge ya da gösterge olarak anlam bulan ikonlar, mitlerin temelinde yer almaktadır. Bununla birlikte, herhangi bir nesne ya da kişi, mite dönüştürülerek ikonlaştırılabileceği gibi, tersi de mümkündür. Bu noktada, Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss’a göre (2013: 11), mitolojik konuların dilsel bir yapıya sahip olması, onların bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla, ikonografinin inceleme alanını oluşturan ikonlar, yalnızca tek bir disipline indirgenmeksizin, genellikle teolojik ve sanatsal bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu çerçevede, tabiat varlıkları ve doğa olayları gibi unsurların yanı sıra, Batı sanatında Hz. Meryem ve Hz. İsa tasvirlerinin yer aldığı dini içerikli birçok ikonun bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bir konunun resimsel olarak anlatımı şeklinde kavramsallaşan ikonlarda, ele alınan konunun sembolleşmiş figürleri sanat yapıtına aktarılmaktadır (Keser, 2009: 166). Aynı zamanda, ikonografi bir yöntem olarak da sanat eserlerinde tasvir edilen konu ya da olayları incelemekte, bunları kendi bağlamında değerlendirmekte ve anlamlandırmaktadır.

Mağara duvarlarından arkeolojik kazılardan çıkarılan eserlere kadar uzanan pek çok görsel materyal, dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim, bu ikonlarda toplumların siyasal yapılarından inanç sistemlerine kadar birçok unsur yer almaktadır. Bu bağlamda, ikonlara konu olan ve betimlenen kişi ya da olayların detaylı bir şekilde incelenmesi sürecinde, kuşkusuz ikonografi disiplininin yararlanılmaktadır.

3. Sosyolojik Bağlamıyla Türk Mitolojisi

Toplumların mitolojik geçmişleri incelendiğinde, her medeniyetin kendi kültürel değerleri çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Avrupa mitolojisinde, evrenin başlangıcı ve insanın yaratılışı gibi belirsizliklere yanıt aranmakta ve bu konular tanrı ve tanrıçalar merkezinde açıklığa kavuşturulmaktadır.

Dünya medeniyetlerinde yer alan mitsel hikâyeler, farklı toplumlara ait olsalar da belirli açılardan benzerlikler gösterebilmektedir. Bu benzerliğin temelinde ise aklın evrensel yapısı ve işleyiş mantığı bulunmaktadır (Lévi-Strauss, 2013: 27). İnsanların benzer doğa olaylarına maruz kalmaları, bu olayları benzer şekilde anlamlandırmalarına yol açmaktadır. Zira bilimsel bilgiden yoksun olan ve çevrelerini ilkel deneylerle keşfetmeye çalışan ilk insanlar, karşılaştıkları olayları ortak bir akıl yürütme biçimiyle açıklama çabası içine girmiştir.

Köklü bir geçmişe sahip Türk mitolojisinde ise doğa olayları ve tabiat varlıkları ön plandadır. Türk mitolojisinin diğer medeniyetlerden farkını Ögel (1971: 6) şu şekilde ifade etmektedir:

Türk milletinin başarılarını, yalnızca kılıcının kuvvetine bağlamak doğru değildir. Her Türk ailesinde gerçeğe dayanan bir tabiat bilgisi vardı. Çünkü onlar tabiat içinde doğmuş, tabiatla yaşamış ve tabiatı yenmeye çalışmışlardı. Bunun için de bilgileri gerçekte ve gerçeğe dayanıyordu. Tabiat düzenine göre bir mantık ve yine aynı düzene göre kurulup işleyen bir cemiyet vardı. Hisleri düşünceleri tabiatla dayanıyordu ve bundan dolayı da gerçekçi idi. Yine gerçek yönleri ile tanıdığı tabiat olaylarına bir kişilik verip, onlarla beraber yaşamayı da ihmal etmiyordu. Hayaller ve hisler madde ile birleşiyor ve böylece de bir mitoloji doğuyordu. Eski Türklerde tabiat düzenine göre kurulmuş ve zaman birimlerine göre işleyen bir mitoloji vardı. Bunun için de Türklerde mitoloji, daha çok bir ideal ve ülkü düzeni idi

Bu bağlamda, inanç anlayışları Şamanizme dayanan Türklerin, anayurtları Orta Asya'da Ögel'in tanımladığı doğrultuda bir yaşam sürdükleri ve doğaya yönedikleri bilinmektedir. Bu nedenle doğa olayları, hayvanlar ve bitkiler, Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuş; mitolojilerinin merkezinde de bu unsurlar yer almıştır.

Şaman sözcüğünden türeyen Şamanizm, Hristiyanlık veya Müslümanlık gibi semavi bir din değil; insan, tanrı ve ruh arasında bağlantı kuran bir inanç sistemidir (Çoruhlu, 2002: 15). Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki inanç anlayışını oluşturan bu sistem, doğaya saygıyı temel almakta ve çeşitli ilke ile ritüeller içermektedir. Bu inanç sisteminde kutsallığın ve yüceliğin sembolü olarak kabul edilen bir Gök Tanrı inancı bulunmaktadır. Öte yandan, Türklerin Şaman yerine Kam sözcüğünü tercih etmeleri nedeniyle bu inanç sistemi, Şamanizm yerine Kamcılık olarak da adlandırılmıştır.

Türkler, doğa olaylarını ve bitkileri, üzerlerinde bıraktıkları etki doğrultusunda anlamlandırarak mitolojik bir çerçeveye oturtmuşlardır. Doğaya duyulan saygıyı ön plana çıkaran bu inanç sisteminde bazı olaylar kutsal kabul edilmiştir. İnsanlar, doğaüstü anlamlar yükledikleri bu olayları hikâyeleştirerek inanç sistemlerinin temelini yerleştirmiştir. Örneğin, yüksekliği ve azametiyle etkileyici bulunan gökyüzü, Tengri yani Tanrı'yı simgelemektedir.

Türk mitolojisinde Tengri kavramı gökyüzünü ve onun maviliğini çağrıştırırken, Gök kavramı Güneş, Ay ve Yıldızları da içine alan tanrı inancına karşılık gelmektedir. Yer ve gök ayrılmaz bir bütün olarak görülse de gökyüzü sonsuzluğu simgelemektedir. Bu sonsuzluk, tanrı inancıyla özdeşleştirilmiş ve böylece gökyüzünün azameti ile Tanrı'nın yüceliği bir araya getirilmiştir (Ögel, 1971: 146-150). Sonsuzlukla ilişkilendirilen gökyüzü, Türkler için Ülgen adı verilen Gök Tanrı'yı temsil etmektedir.

Güneş'in ve Ay'ın daha yukarısında yaşadığına inanılan Ülgen, Türkler için aynı zamanda iyilik tanrısıdır. Ancak Ülgen'in yanına gitmek sanıldığı kadar kolay değildir ve bunu yalnızca bu dinin temsilcisi konumundaki şaman başarabilmektedir (Çoruhlu, 2002: 30). Türk mitolojisinde gök tanrı olarak nitelenen Ülgen, Yunan mitolojisinde Zeus'a karşılık gelmektedir (Bilgili, 2017: 12).

Türlere göre evren; birbirine bağlı ve sürekli etkileşim içinde olan yeryüzü, gökyüzü ve yeraltından oluşmuştur. Efsanelerde bu merkezler, insanlarda bıraktığı etkiye göre tasvir edilmiştir. Örneğin, güç ve yüceliğe atıfta bulunmak için yeryüzü ve gökyüzü betimlenirken, korku ve kötülüğü anlatmak için yeraltı vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Türk mitolojisinde Ülgen'in oğlu ya da ruhu olduğuna inanılan ve yeraltının efendisi sayılan Erlik Han, Yunan mitolojisindeki yeraltı tanrısı Hades ile benzer şekilde kötülüğün simgesi olarak kabul edilmiştir.

Altay efsanelerine göre Erlik Han, evrenin başlangıç aşamasında Tengri'ye karşı gelerek birçok kötülük yapmış ve bunun sonucu olarak yeraltına gönderilmiştir. Kendisiyle birlikte halkı da lanetlenmiş, böylece yeraltında yaşamaya mahkûm edilerek kötülüğün sembolü haline gelmiştir (Çoruhlu, 2002: 56).

Şamanizmin doğaya verdiği önem nedeniyle, doğa olayları olağanüstü anlamlarla yüklenmiş ve inananların yaşamlarının merkezine yerleşmiştir. Bu durum, doğa ile insan arasında güçlü bir bağ kurulmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, gök gürültüsü ve şimşek gibi doğa olayları, insanlarda yarattığı etki doğrultusunda anlam kazanmıştır. Türkler, bu olayları hem korku hem de saygı çerçevesinde değerlendirmiş ve tanrının bir uyarısı olarak görmüştür. Bu tür yorumlar, insanların doğayla kurduğu ilişkiyi şekillendiren temel inançlardan biri haline gelmiştir. Öte yandan, olumlu anlamlar yükledikleri doğa olayları da bulunmaktadır. Örneğin, kar, beyaz renginden dolayı saflık ve güzellikle ilişkilendirilirken; yağmur, tanrının bir mükafatı olarak kabul edilmiştir. Doğa olayları ve tabiat varlıkları üzerine inşa edilen Türk mitolojisinde, toplumsal inancı besleyen doğa kültleri özel bir öneme sahiptir. Yaratılış ve türeyiş efsanelerinin yanı sıra ata kültü de bu anlayıştan doğmuştur. Toplumsal düzenin korunması ve sürdürülmesi için gerekli sosyo-ahlaki kuralların belirlenmesinde mitler önemli bir rol oynamıştır. İçgüdüsel ihtiyaçlar ve duygusal yaşantılar sonucu ortaya çıkan heyecanlar, bireylerde bir tapınma gereksinimi doğurmuştur (Malinowski, 1990: 12). Bu nedenle, doğa olayları ve tabiat varlıkları, Türklerin inançları doğrultusunda hikayeleştirilmiş ve böylece toplumsal düzenin oluşumuna katkı sağlamıştır.

Türkler, kurguladıkları bu hikayelere önce kendileri inanmış, ardından bunları nesnel bir gerçeklik gibi kabul ederek yaşamlarını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Zamanla bu hikâyeler, toplumsal hafızanın bir parçası haline gelmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde, doğadaki birçok unsur, insanlarda bıraktığı etkiye bağlı olarak kutsal kabul edilerek bir kült haline dönüşmüştür. Örneğin, yüksek konumu nedeniyle kutsal bir mekan sayılan dağ, olağanüstü anlamlarla yüklenmiş ve tanrıya en yakın yer olarak düşünülmüştür. Dağ ile gök tanrı arasında bir bağ kuran Türkler, tanrıya kurban adarken bu kurbanları dağın en yüksek noktasında kesmiştir. Çünkü zirvede oluşu ve yüceliğiyle hayranlık uyandıran dağ, onlar için aynı zamanda tanrı makamıdır (İnan, 2000: 47). Ayrıca, Türk kültüründe hükümdarın yeryüzü ve gökyüzü arasında iletişim sağladığına inanılması, dağın hükümdarlık makamı olarak görülmesine sebep olmuştur (Bilgili, 2017: 11). Onlara göre, atalarının ruhları dağlarda bulunmakta ve bu nedenle her dağ bir ruhu temsil etmektedir. Türklerin dağ, deniz, Güneş ve Ay gibi tabiat varlıklarını kutsal kabul etmesinin temel nedeni, bu varlıkların yüceliği karşısında hem korku hem de saygı ve sevgi duymalarıdır. Nitekim, kökeni Tengri olan tanrı kavramı da gökyüzü, yüce bir dağ veya kutsal bir ağaç ile özdeşleştirilmiştir. Bu varlıkların sembolleştirilerek soyutlaştırılmasının temelinde ise yalnızca inanç değil, bilinmezlikler karşısında hissedilen belirsizlik duygusu yatmaktadır.

4. Türk Mitolojisinin Sanat Yapıtları Üzerinden İkonografisi

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk medeniyetinin sosyo-kültürel yapısına dair şifreler barındıran ikonografik simgeler, sanat eserleri aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Sanat yapıtlarına yansıyan bu kültürel kodlar, dönemin insanlarına dair inanç anlayışından kadın-erkek ilişkilerine, kutsal değerlerinden toplumsal yapılarına kadar birçok bilginin okunmasına imkân tanımaktadır. Toplumsal ve kültürel alanın aynası olan sanat, ikonografik simgeler aracılığıyla tarihin erken devirlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, ait olduğu medeniyetin kültürel mirasını temsil eden ikonografik simgeler, sosyo-kültürel yapının çözümlenmesine olanak sağlamaktadır.

Mitolojik sembollerin yer aldığı sanat eserlerine ilk olarak Türklerin anayurdu kabul edilen Orta Asya'da yapılan kazılar sonucunda ulaşılmıştır. Bu kazılarla birlikte Hun, Göktürk ve Uygur medeniyetlerine ait, dönemin karakteristiğini yansıtan simgelerle bezenmiş sanat yapıtları gün yüzüne çıkarılmıştır. Çeşitli eşyalardan duvar resimlerine, minyatürlerden mezar külliyelerine kadar sanat değeri taşıyan bu eserler, Sibirya'nın Altay Dağları civarındaki Pazırık kurganlarından elde edilmiştir (Özkartal, 2015: 89).

Konar-göçer bir toplum yapısına sahip olan Türkler, doğayla iç içe bir yaşam sürmüş ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için doğayla sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Bu mücadeleler, onların doğadaki tüm varlıklar ve olaylar hakkında derin bir bilgiye sahip olmalarını sağlamıştır. Sahip olunan bu bilgi birikimi, zamanla hem günlük yaşamlarını hem de inanç sistemlerini şekillendirmiştir. Nitekim, Şamanizm inancının etkisiyle mitoloji anlayışları büyük ölçüde doğa olayları, hayvanlar ve bitkiler üzerine kurulmuştur. Bazı varlık ve olayları sevgiyle benimseyerek hayatlarının merkezine alırken, bazılarını ise korkuyla yaklaşmış veya derin

bir saygı duymuşlardır. Bu yaklaşımlar, doğaya karşı geliştirdikleri tutumların çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Mağara duvarlarına çizilen resimler, dikili taşlara kazınan simgeler ve taşan oyma heykeller ise bu unsurlara beslenen duyguları açıkça gözler önüne sermektedir.

Araştırmalar sonucunda elde edilen bazı örnekler, her ne kadar sanatsal bir amaçla üretilmemiş olsa da günümüzde sanat eseri olarak değerlendirilmektedir. Çünkü sanat, yalnızca estetik bir üretim değil, aynı zamanda insanın dünyayı anlama, anlamlandırma ve yaşadığı çevreyi ifade etme biçimlerinden biridir. Duyguların, düşüncelerin ve deneyimlerin yansıması olarak ortaya çıkan bu tür ifade biçimleri, tarih boyunca farklı toplumların kültürel mirasını şekillendirmiştir. Bu yönüyle geçmişin günlük yaşamına ait pek çok unsur, günümüzde sanatsal bir perspektifle yeniden değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda günümüze ulaşan her bir eser, köklü bir geçmişe sahip Türk medeniyetinin yaşam biçimlerini, değerlerini ve inanç sistemlerini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Özellikle mitolojik semboller içeren figüratif tasvirler, hem estetik hem de kültürel bir okumaya olanak tanır. Bu eserlerden biri olan (Resim 1) kaya resminde ve mezar levhası üzerinde yer alan Şaman ikonları, dönemin dünya görüşünü, toplumsal yapısını ve inançlara dayalı simgesel anlatım biçimlerini yansıtan anlamlı örnekler arasında yer almaktadır.

Resim 1. Sibirya kaya resminde yer alan şaman ikonu ve Altaylar mezar levhası üzerinde şaman tasviri (Çoruhlu, 2006).

Doğüstü güçlere sahip olduğuna ve insanlar ile tanrı arasında iletişim sağladığına inanılan şaman, Türkler için önemli bir konuma sahiptir. Sözcük anlamı olarak şaman, geleceğe dair bilgiye sahip olan, büyü yapan ve ruhlarla iletişim kurarak hastalıkları iyileştirebilen kişi olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, çeşitli nitelikler yüklenen şaman, Türk mitolojisinde birçok doğa olayı, bitki ve hayvanla birlikte anılmaktadır.

Şamanizm inanç sistemine göre, yardımcı ruhların tamamının ya da bir kısmının şamanların giysilerinde yaşadığına inanılmaktadır. Bu nedenle şamanın giysisi, hem sosyal statüsünü hem de simgesel dünyasını yansıtan önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir (Bayat, 2006: 175).

Gökyüzünü Gök Tanrı olarak benimseyen ve Ülgen kavramıyla tanımlayan Türkler, bu tanrılarıyla olan iletişimlerini şaman aracılığıyla sağlamaktadır. Onlara göre, şaman bu iletişimi dünyanın merkezinde konumlandığına inanılan Hayat Ağacı ile kurmaktadır.

Geçmiş dönemlerde mağara duvarlarına, kaya yüzeylerine ve dikili taşlara işlenen Hayat Ağacı motifi, zamanla kültürel bir sembol haline gelmiş ve farklı sanat alanlarında varlığını sürdürmüştür. Bu motif, günümüzde mimari süslemelerden halı-kilim dokumalarına, seramikten minyatüre kadar pek çok sanat dalında karşımıza çıkmaktadır. Hayat Ağacı, yalnızca estetik bir unsur değil, aynı zamanda derin bir anlam dünyasının taşıyıcısıdır. Türklerin evreni anlama biçimlerinin bir ifadesi olarak kabul edilen bu ağaç, yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı arasında bir geçiş noktası olarak tasvir edilmiştir. Efsanelere göre, bu ağaç yılanlar tarafından

korunmakta olup, doğayı çevreleyen ve evrenin düzenini sağlayan bir eksen temsil etmektedir. Köklerinin yeraltına uzanması, yerle olan bağı simgelerken; dallarının göğe doğru yükselmesi, gök ile olan ilişkiyi, yani ilahi düzene bağlanmayı ifade eder. Bu çok katmanlı anlam yapısıyla Hayat Ağacı, Türk kozmolojisinin merkezinde yer alan simgesel bir öge haline gelmiştir. Ayrıca, motifin bu kadar yaygın ve çeşitli biçimlerde kullanılması, onun kültürel hafızadaki güçlü yerini ve farklı kuşaklar tarafından nasıl yeniden yorumlandığını da ortaya koymaktadır.

Hayat Ağacı motifi, kullanıldığı yere ve bağlama göre farklı biçimlerde stilize edilmiştir. Özellikle Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait mimari yapılarda, taş işçiliğinin en nadide örnekleri arasında yer almaktadır. Bu döneme ait cami ve medreselerin taç kapılarında sıkça rastlanan Hayat Ağacı figürleri, sadece dekoratif değil, aynı zamanda koruyucu ve öğretici bir anlam taşımaktadır. Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese'nin taç kapısında yer alan Hayat Ağacı (Resim 2), detaylı bezemeleri ve simetrik yapısıyla dikkat çekerken; Sivas'taki Gök Medrese'nin taç kapısında yer alan benzer bir tasvir, bu motifin farklı coğrafyalarda nasıl benimsendiğini ve yorumlandığını göstermektedir. Bu ikonlar, yapıları yalnızca süslemekle kalmaz; aynı zamanda izleyiciyi geçmişten günümüze uzanan bir inanç sistemine, kültürel sürekliliğe ve estetik anlayışa tanıklık ettirir. Mimari yapılara kazandırdığı bu derin anlam sayesinde Hayat Ağacı, sadece bir süsleme unsuru değil, aynı zamanda geçmişle kurulan sembolik bir bağ haline gelmiştir.

Resim 2. Erzurum Çifte Minareli Medresenin taç kapısında ve Sivas Gök Medresenin taç kapısında yer alan hayat ağacı ikonları (Özkartal, 2015, Peker, 2017).

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin taç kapısında taş oyma tekniğiyle işlenmiş Hayat Ağacı ikonuna, ejder ve çift başlı kartal gibi mitolojik semboller de eşlik etmektedir. Benzer şekilde, Sivas Gök Medrese'nin en dikkat çekici bölümü olan taç kapısında da bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra Hayat Ağacı motifi öne çıkmaktadır.

Sadece Türklere özgü bir sembol olmayan Hayat Ağacı, evrensel bir simge olarak dünya mitolojisinde de yer almaktadır. Destan ve efsanelere konu olan ağaç, Türkler için saygı gösterilmesi gereken bir varlık olarak kabul edilmiştir çünkü onlara göre ağaçların da bir ruhu bulunmaktadır. Bu ve benzeri nitelikler nedeniyle ağaç, aynı zamanda bir bereket sembolü olarak görülmüştür.

Orhun Yazıtları'nda da su ve ağaç gibi tabiat varlıklarından kutsal nitelikleri vurgulanarak bahsedilmektedir (Kafesoğlu, 2017: 106). Uygurlar ise Maniheizm inancının etkisiyle ağaca birtakım kutsal nitelikler atfetmişlerdir (Ögel, 1971: 90). Mani dini ve Budizm'in etkisiyle, bereketin sembolü olarak görülen ağacın yanı sıra, Buda'ya adanan lotus/nilüfer çiçeğine de özel anlamlar yüklenmiştir (Çoruhlu, 2006: 99). Çeşitli efsanelerde, ağacın adeta ana rahmi işlevi gördüğüne ve bazı kadınların ağaç kovuğundan dünyaya geldiğine

dair bir inanış mevcuttur. Altay Türklerine göre ise evren; yeryüzü, gökyüzü ve yeraltından oluşmakta olup, yaşamın kaynağı olarak görülen Hayat Ağacı bu üç merkezi birbirine bağlamaktadır.

Türkler, sadece bitkilere değil, hayvanlara da olağanüstü nitelikler yüklemişlerdir. Tehlike ya da hastalık yaydığına inandıkları hayvanlardan uzak dururken, bereket veya uğur getirdiğine inandıkları hayvanlara özel anlamlar atfetmişlerdir.

Bu hayvanlardan biri de, gökyüzünde yaşayan ve sürekli yüksekte uçan kartaldır. Türkler için yüceliğin simgesi olan kartal, gökten geldiğine inanılarak gücün ve asaletin sembolü kabul edilmiştir. Koruyucu ve uğur getirici nitelikleri nedeniyle çift başlı olarak stilize edilerek doğaüstü anlamlar yüklenmiş ve bazı medeniyetlerde imparatorluk sembolü olarak kullanılmıştır. Gücü, kuvveti ve koruyuculuğu simgeleyen bu figür, uğur ve şans getirdiğine inanılarak kaya resimlerinden dokuma sanatlarına, edebi eserlerden mimari yapılara kadar sanatın pek çok dalında ikon olarak yer almıştır.

Aşağıdaki örnekler arasında (Resim 3), orta zemininde çift başlı kartal sembolü bulunan Konya halısı ile Sivas'ta yer alan Divriği Külliyesi, Ulu Cami ve Darüşşifası'nın doğu kapısındaki çift başlı kartal ikonları bulunmaktadır.

Resim 3. Konya halısı ve Sivasta bulunan Divriği Külliyesi, Ulu Camii ve Darüşşifasının Doğu kapısında yer alan çift başlı kartal ikonları (Balcı, 2012, Altın, 2022).

Şamanizm inancında tanrının elçisi olarak kabul edilen kartalın (Ögel, 1971: 98), çift başlı olarak stilize edilmiş simgesi; sonsuzluğu ve devamlılığı temsil etmektedir. Bunun yanı sıra, bazı tanrısal yetkilere sahip olduğu ve çift başlı sembolüyle Doğu ve Batı'ya hâkimiyeti simgelediği de düşünülmektedir. İlk kez Sümerlerde rastlanan ve göklerin hakimi olarak görülen bu figür, zaferin simgesi olarak kabul edilmiş ve böylece birçok medeniyetin hükümdarlık sembolü hâline gelmiştir.

Yakut Türklerinde en saygın kuş olarak kabul edilen kartalın, kanatlarını ilk çırpışında buzların eriyeceğine, ikinci çırpışında ise ilkbaharın geleceğine inanılmaktadır (Beydiz, 2016: 170). Türklerin millî sembolü olarak görülen ve sıra dışı anlamlar yüklenen kartal, kuvvetin, kudretin, iyiliğin ve asaletin simgesi olarak padişah armalarında kullanılmıştır.

Türk mitolojisine konu olan ve gücün, yiğitliğin, özgürlüğün sembolü olarak kabul edilen hayvanlardan biri de kurttur. Hun İmparatorluğu'ndan itibaren olağanüstü nitelikler yüklenerek kutsanmış ve böylece Uygur ve Göktürk efsanelerine çeşitli açılardan konu olmuştur. Yaratılışla ilgili çok sayıda efsane bulunmasına rağmen, kurt gücünün Türk gücüyle özdeşleştirilmesi nedeniyle türeyiş efsanelerinde kurt temel karakter olarak yer almaktadır.

Geçmişte kurdu tanrı olarak kutsayan Türkler, kendi soylarının da bozkurt kökenli olduğuna inanmışlardır (Banarlı, 1983: 32). Öyle ki Göktürk mitolojisine göre, Türk milletinin oluşumu insan ile kurt arasındaki

birleşmenin sonucudur (Ögel, 1971: 577). Yiğitlikleri ve kahramanlıklarıyla ün salmış Türklerin kökenine dair efsaneler incelendiğinde, kurttan türediklerine dair yaygın bir inanış olduğu görülmektedir. Destanlarda bozkurt olarak geçen bu figür, hızın, doğanın ve özgürlüğün simgesi olmasının yanı sıra, yol gösterici yeteneği, koruyuculuğu ve insanlara sunduğu faydalar nedeniyle kutsal kabul edilmiştir. Bu sebeple, kurda zarar vermek yasaklanmıştır. Aynı zamanda savaşçı bir ruha sahip olması nedeniyle, tehlikeli durumlarda gücünden medet umulan kurt, bağımsızlığın sembolü olarak da değerlendirilmiştir.

İslamiyet'in kabulünden sonra, Türkler tarafından kurda atfedilen doğaüstü niteliklerin bir kısmı kayboldu da, nazardan koruyucu gücü, kuvvetin ve yiğitliğin simgesi olması gibi bazı özellikleri varlığını sürdürmüştür (Çoruhlu, 2006: 156).

Bahsedilen bu sıra dışı nitelikleriyle diğer hayvanlardan ayrılan ve kutsal kabul edilen kurt, hem bir türeme sembolü hem de saygı duyulan bir figür olarak sanat ve kültür sahnesinde yerini almıştır. Savaşlarda yol gösterici bir kılavuz, bayraklarda bir sembol ve kültürel mirasımız olan destanlarda önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk mitolojisine konu olan at, geyik, kartal ve aslan gibi hayvanlar, geçmişten günümüze kadar sanat eserlerinde tek tek veya bir kompozisyon hâlinde yaşatılmaktadır. Aşağıda (Resim 4) yer alan Pazırık Halısı, bahsi geçen hayvan ikonlarıyla bezenmiştir.

Resim 4. Türk mitolojisine konu olan at, geyik, kartal, aslan gibi hayvan ikonlarıyla bezeli Pazırık Halısı (Aslanapa, 2005).

Adını bulunduğu bölgeden alan ve kalite ile estetik açısından zirveye ulaşan Pazırık halısı, günümüzde bilinen ilk Türk halısı olma özelliğine sahiptir. Altay Dağları eteklerindeki bir kurgandan çıkarılan bu halı, üzerinde bitkiler ve hayvan figürlerinin yer aldığı mitolojik ikonlar barındırmaktadır. Halının orta kısmında, bedeni aslan, başı ise kartal olarak stilize edilmiş ve griffon olarak adlandırılan mitolojik bir figür bulunmaktadır. Kenar bordüründe insan figürleriyle birlikte at sembolleri yer alırken, orta bordürde ise geyik motifleri gerçekte olduğu şekliyle tasvir edilmiştir.

Türklerle özdeşleşen ve kutsal bir hayvan olarak görülen at, yalnızca günlük yaşamda üstlendiği rollerle değil, halı üzerindeki tasviriyle de dikkat çekmektedir. Bu tasvirler, atın Türk kültüründeki derin izlerini ve ona duyulan saygıyı açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca, Türklerin oluşturdukları takvimde yedinci yılın at yılı olarak belirlenmiş olması, dönemin insanların bu hayvana verdiği önemin bir göstergesidir. At, yalnızca bir taşıma aracı ya da savaş aracı olarak değil, aynı zamanda kültürel ve dini bir sembol olarak da kabul edilmiştir. Bu önem, Şamanizm inancıyla da yakından ilişkilidir; çünkü bu inanca göre, gökten inen atın insanlar gibi konuşabildiğine inanılmaktadır. Bu mitolojik özellik, atın sadece fiziksel değil, ruhsal bir anlam taşıdığını da ortaya koymaktadır. Güçlü, hızlı ve dayanıklı oluşu nedeniyle savaşta zaferin simgesi olarak kabul edilen at, sağladığı sayısız fayda nedeniyle Türkler için vazgeçilmez bir varlık olarak saygı görmüştür. Şaman

inancına göre, şamanlar gökyüzü ile yeryüzü arasındaki yolculuklarını kanatlı olduğuna inanılan at ile gerçekleştirmektedir. At, bu yönüyle hem fiziksel bir güç hem de manevi bir yolculuğun sembolü olmuştur.

(Çoruhlu, 2006: 163). Bu bağlamda, iki dünya arasındaki bağlantıyı kurabilen tek varlık olarak görülen at, olağanüstü yetenekleriyle kutsal bir konuma sahiptir. Bu nedenle, ona zarar vermek büyük bir suç olarak kabul edilmiştir.

Şamanist inanışta atın gökten indiğine inanılırken, Yakut Türklerinde ise Güneş âlemine ait olduğu düşüncesi hâkimdir (Esin, 2004: 259-260). Eski Türkler için doğaüstü anlamlar yüklenen ve büyük bir değer atfedilen at, İslamiyet'in kabulünden sonra da önemini korumuştur. Öyle ki, dönemin hükümdarlarının atlarıyla birlikte gömülmesi, ata verilen saygının en somut göstergelerinden biridir (Çoruhlu, 2006: 141).

Halıda yer alan figürlerden biri olan geyik de sıkça tasvir edilen hayvanlardan biridir. Doğüstü güçlere sahip olduğuna inanılan bu hayvan, hem kutsal hem de saygın bir varlık olarak kabul edilmiştir. Geyik, bu şekilde hem doğanın hem de ruhsal dünyanın bir temsilcisi olarak yer almıştır. Özellikle, görkemli boynuzlarıyla dikkat çeken geyiğin beyaz renkte olanı özel bir öneme sahiptir. Beyaz geyik, saflık ve aydınlanma simgesi olarak kabul edilmiştir. Aşağıda (Resim 5) Anadolu Selçuklu mimarisinden bir örnek olan Karatay Hanı'nın mukarnaslı nişleri içerisinde, birkaç mitolojik hayvan figürünün yanı sıra geyik ikonuna da yer verildiği görülmektedir.

Resim 5. Karatay Hanı, mukarnaslı nişleri içerisinde yer alan geyik ikonu (Çabuk ve Eren, 2023).

Türk mitolojisinde yer alan geyik figürü, ağırlıklı olarak dişi olarak tasvir edilmiş ve bu özelliği nedeniyle ilahî bir varlık ya da dişi ruh olarak nitelendirilmiştir. Ancak, yalnızca dişiliğiyle değil, rengiyle de dikkat çeken geyik türü, özellikle ak geyiktir. Ak kavramına özel bir anlam atfedilmesinin sebebi, Altay dilinde cenneti çağrıştırmasıdır (Ögel, 1971: 70-569). Efsanelerde dişi ve ak renkli geyiğin hassasiyetine ve yol gösterici niteliğine vurgu yapılmıştır.

Şaman törenlerinde ruh ya da hayvan ata olarak kabul edilen geyik, şamanların davullarında ve giysilerinde simgesel bir motif olarak yer almaktadır. Budist inanışa göre ise özellikle ak geyik, Buda'nın simgesi olarak görülmektedir. Hükümdarlık sembolü olmasına rağmen, Göktürkler döneminde avlanarak kurban edilmiştir. İslamiyet'in kabulünden sonra da yüklendiği anlamları koruyan geyik, bu dönemde hem değerli bir binek hayvanı hem yol gösterici hem de bereketin sembolü olarak görülmeye devam etmiştir (Çoruhlu, 2006: 183).

Türk mitolojisinde önemli yer tutan bir diğer figür ise yılanıdır. Zehirli yapısı ve dış görünüşü nedeniyle korkutucu bir varlık olarak görülen yılan, aynı zamanda yeraltı ve yeryüzünün sembolü olarak kabul edilmiştir. İnsanlar için bir korku kaynağı olmasına rağmen, zehri bazı durumlarda şifa amacıyla da kullanılmıştır. Çift başlı olarak stilize edilen yılan tasviri, hem zehrin hem de panzehirin sembolü olarak anlamlandırılmıştır. Bu özellikleri nedeniyle, yılan motifine şaman kıyafetlerinde de sıkça rastlanmaktadır.

Faydalarına rağmen genellikle olumsuz niteliklerle ilişkilendirilen yılan, yeraltının efendisi ve kötülüğün sembolü olan Erlik Han ile aynı kategoride değerlendirilmiştir (Çoruhlu, 2006: 183). Türk mitolojisinde ak renk olumlu nitelikleri, kara renk ise olumsuz olanları temsil etmektedir. Bu bağlamda, ak renk gök tanrısıyla özdeşleşirken, kara renk yılanla bağdaştırılmış ve Erlik Han'ı simgelemiştir.

Ancak yılanın yalnızca kötülükle ilişkilendirilmediği, korkuyla bağlantılı olarak yüceltildiği durumlar da söz konusudur. Bunlardan biri, gövdesi yılan, başı insan olarak betimlenen Şahmeran efsanesidir. Yeraltında yılanlara hükmeden Şahmeran, aslında iyiliğin temsili olarak yılanların kraliçesi konumundadır. Efsaneye göre, ağır bir hastalığa yakalanan kralın iyileşmesi için tek çare, Şahmeran'ın etini yemektir. Onun etini yiyen kişi yalnızca şifa bulmakla kalmayacak, aynı zamanda birçok sırrı da öğrenecektir. Bu sırrı bilen ve Şahmeran'ı krala getirmekle görevlendirilen vezir, aslında tüm bilgileri kendine saklamak istemektedir. Ancak, geleceği önceden gören Şahmeran, asıl tılsımın başında olduğunu ve yalnızca başının yenmesi gerektiğini sevdiğine telkin etmiştir. Bilgisizce hareket eden vezir, Şahmeran'ın zehirli gövdesini yediği için ölür ve krala da bir faydası dokunamaz. Buna karşın, Şahmeran'ın sözlerine kulak veren genç, onun başını yiyerek dünyanın birçok sırrına sahip olur.

Şamanizm inancıyla bağlantılı olarak gücün sembolü kabul edilen bu mitolojik unsur, yalnızca Türk mitolojisinde değil, farklı kültürlerde de birçok efsaneye konu olmuştur. Efsanelerin yanı sıra günümüzde dokuma sanatı, çini sanatı ve halk anlatıları gibi çeşitli sanat dallarında da ikon olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Türk mitolojisinde, bahsi geçen hayvanların yanı sıra, farklı kültürlerle ait olan Zümrüd-ü Anka ve Ejder gibi fantastik varlıklar da yer almaktadır. Bunun temel sebebi, Türklerin konar-göçer yaşam tarzı nedeniyle farklı toplumlarla sürekli etkileşim içinde olmalarıdır. Türkler, gittikleri her yerde kültürel olarak bu medeniyetleri etkiledikleri gibi, kendileri de onlardan etkilenmiş ve böylece mitolojik anlatılarında bir sentez oluşturmuşlardır. Örneğin, uzun yıllar Çin medeniyetiyle etkileşim içinde olmaları sebebiyle, mitolojik figürleri arasında Çin kültürüyle bağlantılı unsurlar da yer almıştır. Bu figürlerden biri, Zümrüd-ü Anka'dır. Arap kültüründe Anka, İran kültüründe Simurg olarak bilinen bu fantastik kuş, Türklerde Zümrüd-ü Anka adıyla kavramsallaşmıştır.

Olağanüstü özelliklere sahip olan Zümrüd-ü Anka, efsanelere göre heybetli görüntüsüyle çok yüksekte uçar ve yeryüzüne asla inmez. Birçok renkten oluşan tüyleriyle göz kamaştıran, her şeyi bildiğine inanılan ve insanlara görünmeme gibi bir gizeme sahip olan bu kuşun, küllerinden yeniden doğduğuna ve dünyada sadece bir tane bulunduğu inanılmaktadır (Gezgin, 2007: 20).

Düşünme ve konuşma gibi birtakım insani özelliklere sahip olduğu kabul edilen Anka, yeniden dirilişin sembolü olarak birçok efsaneye konu olmuştur. Bunlardan birinde, Anka kuşunun Kaf Dağı'nda yaşadığı ve insanlara çeşitli konularda yardımcı olduğu anlatılmaktadır. Adeta bir kılavuz rolü üstlenen Anka, iyilik görevini tamamladığını düşündüğünde yuvasına çekilerek güneşin ışınlarıyla yanmakta ve ona ihtiyaç duyulduğunda küllerinden yeniden doğarak iyilik yapma görevine devam etmektedir. Bu özellikleriyle iyiliğin ve güzelliğin sembolü olarak kabul edilen Zümrüd-ü Anka, İslamiyet'in kabulünden sonra da ikonografik bir motif olarak sanatın çeşitli dallarında yer almaya devam etmiştir.

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra, Türklerin zamanı sistemleştirme konusunda da hayvanlardan yararlanmaları, bu canlıların hayatlarındaki önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Gök cisimlerinin yanı sıra hayvanların da temel alındığı bir sistem doğrultusunda oluşturulan On İki Hayvanlı Türk Takvimi, bu anlayışın bir ürünü olarak geliştirilmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca birçok medeniyet, gökyüzündeki yıldızların ve gezegenlerin hareketlerini takip ederek zamanı belirlemeye çalışmıştır. Şamanizm'in etkisiyle hayvanlara büyük önem veren ve astronomik gözlem yeteneği gelişmiş olan Türkler, hayvanların doğasını ve davranışlarını iyi bildiklerinden, zaman ile hayvanlar arasında bir bağ kurarak bu takvimi oluşturmuşlardır. Günlük yaşamlarında sıkça karşılaştıkları, kimi zaman mücadele ettikleri, kimi zaman ise gücünden faydalandıkları hayvanlar hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmaları, bu sistemi şekillendirmelerinde etkili olmuştur.

Güneşin döngüsel hareketleri ve Ay'ın gün içindeki evreleri, Güneş ve Ay takvimlerinin temelini oluşturmaktadır. Güneş yılına dayalı olarak geliştirilen ve her yılın bir hayvanla nitelendirildiği bu takvim, Türklerin kullandığı en eski takvim olarak On İki Hayvanlı Türk Takvimi adıyla kavramsallaşmıştır. Türklerin bu takvimi oluşturma amacı yalnızca zamanı düzenlemek değil, aynı zamanda gelecekte yaşanacak olaylara dair bir öngöründe bulunabilmektir. Aslında, geleceği öğrenme arzusu doğrultusunda zamanı yorumlama çabaları, onları kehanette bulunmaya yönlendirmiştir.

Adından da anlaşılacağı üzere, takvim on iki hayvandan oluşmakta ve on iki yıllık döngüler halinde işlemektedir. Takvimde yer alan hayvanlar; sıçan, öküz, pars, tavşan, balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuzdur. Her yıl bir hayvana tekabül etmekte, on iki yıl tamamlandığında ise döngü yeniden başa

dönmektedir. Bu hayvanların hangi gerekçelere dayanarak seçildiği ve hangi sıraya göre yerleştirildiği konusunda çeşitli efsaneler bulunmaktadır.

Bu efsanelerden biri şu şekildedir: Tahta henüz yeni geçen bir Türk hükümdarı, emrinde bulunanlara geçmişte gerçekleşmiş bir savaş hakkında sorular sorar. Ancak aldığı yanlış cevap, hükümdar ve beraberindekiler için zamanın ne kadar önemli olduğunu ve onu sistemleştirmenin gerekliliğini ortaya koyar. Bu probleme bir çözüm bulmak amacıyla hükümdar ve yardımcıları, nehir kenarında bir ava çıkarlar. Hükümdar, daha önceden belirlenmiş çeşitli hayvanların nehre doğru sürülmesini emreder. Nehri ilk geçen hayvan, takvimin ilk yılını temsil edecektir. İlk geçen hayvanın fare olması nedeniyle, takvimin ilk yılı Fare Yılı olarak belirlenir.

Takvimde yer alan hayvanlar ve yıllara yüklenen anlamlar şu şekildedir:

Fare/Sıçan Yılı: Kışların uzun ve soğuk geçtiği bu yılda, bol yağış nedeniyle tahıl, meyve ve sebze üretimi artar. Ancak farelerin tahıla dadanarak zarar vermesi, toplumda kavga ve huzursuzlukların artacağına işaret eder. Dolayısıyla toplumda karışıklıklar ve bunun sonucu olarak kan dökme olayları olacak ve böcek tarzı bazı hayvanlardan da zarar görülecektir. Bu nedenle, bu yıl genellikle sıkıntılı geçer.

Boğa/Sığır/Öküz Yılı: Kışların sert geçtiği bu yılda, insanlar ve hayvanlar arasında hastalıklar artar ve ölümler çoğalır. Sığırların doğaları gereği sık sık sürüşmeleri nedeniyle, bu yıl savaşlar ve toplumsal sıkıntılarla geçer. Mitolojide kutsal bir değer taşıyan boğa, eski Türklerde hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır (Çoruhlu, 2006: 168). Bu anlayışın temelinde, boğanın hükümdarın siyasi gücünü temsil ettiği inancı yatmaktadır. Türkler için yiğitlik ve gücün sembolü olan boğa, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde de iyilik ve kötülüğün zıtlığını simgeleyen bir karakter olarak yer almıştır.

Pars Yılı: Yaz mevsimi uzun ve sıcak, kış mevsimi ise kısa ve soğuk geçer. Ürün az olduğu gibi, depremler de meydana gelir. Toplum içinde ve ülkeler arasında karışıklıklar yaşanır. Yıl genel olarak sıkıntılı geçmesine rağmen, zaman zaman rahat dönemler de görülür.

Tavşan Yılı: Mevsimler dengeli bir şekilde seyreder. Bol yağmur nedeniyle su kaynakları zengindir ve tarım ürünlerinde bolluk yaşanır. Toplum genel olarak huzurlu olsa da, zaman zaman bazı sıkıntılar baş gösterebilir.

Balık Yılı: Bol yağış nedeniyle ürünler bereketli olur. Toplumda kargaşadan çok, sakinlik ve huzur hâkimdir.

Yılan Yılı: Kış mevsimi uzun ve soğuk geçer. Yağışın az olması sebebiyle kıtlık ve kuraklık baş gösterir. Hastalıklar ve ölümler artarken, toplumda fitne, kargaşa ve çatışmalar yaşanır. Yönetim zorluklarla karşı karşıya kalır.

At Yılı: Bu yıl, savaş ve mücadele ile özdeşleştirilmiştir. Kış sert geçerken, yaz mevsimi bolluk ve bereket içinde yaşanır (Esin, 2004: 259-260). Ancak, kışın zorlukları nedeniyle toplumda huzursuzluk ve kargaşa hâkimdir. Dört ayaklı hayvanlar arasında hastalık ve ölüm oranı artar, savaşların yaşanması kaçınılmazdır.

Koyun Yılı: Kış mevsimi olağan seyrinde ilerler. Bol yağış nedeniyle su kaynakları artar ve tarımda verimlilik sağlanır. Zaman zaman toplumsal huzursuzluklar görülsede, yıl genel olarak sakin ve huzurlu geçer.

Maymun Yılı: Kış çok soğuk ancak kısa sürer. Bu yıl hırsızlık ve hile gibi olaylar artar. Doğal afetler, insanlar kadar meyvelere de zarar verir, bu nedenle meyve üretiminde kayıplar yaşanır. Ayrıca, at ve deve gibi hayvanlar arasında hastalıklar yaygınlaşır.

Tavuk Yılı: Kış uzun sürmesine rağmen, ürünlerde bolluk söz konusudur. Ancak, tavukların doğaları gereği yiyecekleri karıştırmalarıyla ilişkilendirilerek, halk arasında karmaşa çıkacağına inanılır. Deprem, sel, kuraklık ve heyelan gibi doğal felaketlerin yanı sıra, savaş ve hastalıklar da görülebilir.

Köpek Yılı: Kışın sert geçtiği bu yılda, toplumda huzursuzluk ve kargaşa hâkimdir. İnsanlar arasında düşmanlıklar ve hırsızlık olayları artar. Hem hayvanlar hem de insanlar arasında hastalık ve ölüm oranı yüksektir.

Domuz Yılı: Kış mevsiminde yoğun kar yağışı görülür. Toplumda düşmanlık ve göç olaylarının artışı dikkat çeker. Hem hayvanlar hem de insanlar arasında hastalıklar yaygınlaşırken, hırsızlık vakaları da çoğalır.

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra, Türk mitolojisinin izlerinin sürüldüğü en önemli alanlardan biri de destanlardır. Sözlü edebiyat ürünü olan bu olağanüstü yapıtlar, Türklerin erken dönem sosyo-kültürel yapıları hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu destanlarda, dönem insanlarını etkileyen deprem ve sel gibi doğal felaketlerin yanı sıra, göç ve savaş gibi tarihî olaylar ve kahramanlık hikâyeleri de yer almaktadır. Toplumun kolektif bilincini yansıtan bu edebi ve estetik anlatılar, bir iletişim aracı işlevi görmekte ve millî kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasına katkı sağlamaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türk mitolojisinin kaynağında yer alan unsurlar sosyolojik bağlamda incelenmiş ve bazı örnekler üzerinden ikonografik olarak değerlendirilmiştir. Mitoloji, genellikle kökeni bilinmeyen eski toplumların düşünce yapısını ve yaşam tarzını yansıtan bir olgu olarak, doğüstü varlıkları, kahramanları ve tanrıları konu edinmektedir. Bahsi geçen konular etrafında şekillenen bu anlayış, bir ideoloji olarak kolektif bilinci harekete geçirmekte ve toplumsal kimlik oluşumuna katkı sağlamaktadır. Toplumların mitolojileri incelendiğinde, bazı ortak noktalar barındırmalarına rağmen her birinin kendi ihtiyaçları ve inanç sistemleri doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Bu oluşum sürecinde coğrafya, iklim ve zamanın önemli bir rol oynadığı açıktır. Özellikle bilimsel bilginin henüz gelişmediği dönemlerde, insanlar doğayı ve bilinmezlikleri anlamlandırmak adına çeşitli hikâyeler kurgulmuş, böylece mitolojilerini oluşturmuşlardır. Bu noktada, mitolojinin yalnızca bireylerin duygu ve düşüncelerini değil, geniş bir perspektifte sosyolojik yapıyı da etkilediği söylenebilir. Zamanla bu anlayış, toplumların kolektif hafızasında yer edinerek bir ideoloji haline gelmiştir.

Mitolojinin bu güçlü etkisi, toplumsal düzenin sağlanmasının yanı sıra bir eğitim aracı işlevi görmesiyle de kendini göstermektedir. Türklerin mitoloji anlayışı ise, doğa olayları ile bitki ve hayvanlara dayanmaktadır. Bu yaklaşımın temelinde, İslamiyet öncesinde benimsedikleri Şamanizm inancı yer almaktadır. Şamanist inanışın doğaya verdiği önem doğrultusunda, Türkler karşılaştıkları doğal olayları ve varlıkları, kendilerinde bıraktığı etkiye göre anlamlandırmışlardır. Örneğin, gökyüzünde yaşayan hayvanlara kutsal anlamlar atfedilirken, yeryüzü veya yeraltında bulunanlara daha uğursuz nitelemeler yapılmıştır. Zamanla bu anlayış, mitolojik anlatılarda semboller aracılığıyla ifade edilmiş ve toplumun inanç sistemini şekillendiren unsurlardan biri haline gelmiştir.

Bu sembollerin etkisi yalnızca mitolojik anlatılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sanat eserlerine de yansımıştır. İnsanların ruhsal dünyalarının bir yansıması olarak hikâyelere konu edilen bu figürler, kaya resimlerinden destanlara kadar birçok kültürel unsura aktarılmıştır. Böylece, mitolojinin sanat ile iç içe geçtiği ve toplumların kültürel mirasında önemli bir yer edindiği görülmektedir. Destanlardan mimariye kadar pek çok yapıda kendini gösteren bu semboller, sanat aracılığıyla nesilden nesile aktarılmaya devam etmektedir.

Mitolojik figürlerin bu denli köklü bir geçmişe sahip olması, onların ikonografik anlamlarını anlamamızı da kolaylaştırmaktadır. Her bir simge, Türklerin yaşam gerçekliklerine dair ipuçları sunarak, geçmişle günümüz arasında bir bağ kurulmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, tarih öncesi dönemde insanların mağara duvarlarına ya da kaya yüzeylerine işlediği sanatsal anlatılar, yalnızca birer sembol değil, aynı zamanda dönem insanların ruhsal dünyalarının dışavurumu olarak da değerlendirilmektedir. Günümüze kadar ulaşan bu sıra dışı ikonlar, geçmişin bilgisini okumayı kolaylaştırarak izleyicisine adeta bir zaman yolculuğu deneyimi yaşatmaktadır.

Türklerin Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'ya kadar süren göç hareketleri, birçok medeniyetle etkileşim kurmalarına imkân sağlamış ve kültürel yapılarını kümülatif bir hâle getirmiştir. Bu etkileşim, Türk kültürünün sentezci yapısını ortaya çıkarırken, mitolojik sembollerin de zaman içinde çeşitlenmesine ve farklı formlarda karşımıza çıkmasına neden olmuştur. Kültürel şifrelerle donatılmış bu ikonlar, Türk kültürünün sağlıklı bir şekilde analiz edilmesini sağlarken, aynı zamanda toplumun duygu, düşünce ve inanç sistemlerini anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Sevgiden hüzne, korkudan öfkeye kadar pek çok duyguyu yansıtan bu semboller, binlerce yıllık tarihe sahip Türk kültürel mirasının eşsiz parçaları olarak varlığını sürdürmektedir.

Kaynaklar

- Aça, M. (2004). Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis. *Milli Folklor*, 62, 8-18.
- Altın, A. (2022). Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'ndaki Figürlü Süslemeler. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (7), 132-153.
- Aslanapa, O. (2005). *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Balcı, N. (2012). "Türk Halı Sanatında Mitolojik Kaynaklı Bazı Motifler", *Arış Dergisi*, 8, 38-51.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Bayladı, D. (1995). *Mitoloji-Tanruların Öyküsü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Beydiz, M. G. (2016). *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bilgili, N. (2017). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Çabuk, H. Ö., & Eren, S. (2023). Anadolu Taş Tezyinatında "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" ile İlişkili Hayvan Tasvirleri: İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Özel Sayısı), 329-354.
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gezgin, D. (2007). *Hayvan Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*, (Çev. S. Rifat). İstanbul: Om Yayımevi.
- Esin, E. (2004). *Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Freidman, N. (2004). *İmge*, Kitaplık, Aylık Edebiyat Dergisi, (Çev. Kemal Atakay). Temmuz, Sayı: 74-75-90.
- Hooke, S. (1963). *Middle Eastern Mythology*. Harmondsworth: Penguin Books.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2017). *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaya, K. (2003). *Hint Mitolojisi Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keser, N. (2009). *Sanat Sözlüğü*, (2. Baskı). Ankara: Sözkese Matbaacılık.
- Levi- Strauss, C. (2013). *Mit ve Anlam*, (Çev. Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Malinowski, B. (1990). *Büyük, Bilim ve Din*, (Çev. S. Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Özkartal, M. (2015). Türk Mitolojisi ve Sanat Eğitimindeki Yeri. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2015(5), 83-98.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi: II*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ötüken, Y. (1997). *İkona maddesi*, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi İçinde (Cilt II, s. 836). İstanbul. Yem Yayınları.
- Peker, A. U. (2017). Selçuklu Mimarisi'nde Anlam. *Kayseri Büsam Şehir Akademi*.
- Shiner, L. (2018). *Sanatın İcadı-Bir Kültür Tarihi*, (Çev. İsmail Türkmen). 5. Basım, Ankara, Heretik Basın ve Yayım.
- Tükel, U. ve Yüzgüller, S. (2018). *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Ülger, B. (2002). Konfüçyüsçülüğün Sanata Bakış Açısı ve Bir Kültür Üretimi Olarak Popüler Müzik: Konfüçyüs'ün Mesajı Kırmızıgül ile Somutlaşıyor, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-38.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.